

LÄÄNE-EESTI SAARED PROPAGANDASÕJAS 20. SAJANDIL

ANDRES SEENE

Läänemere saarte asendist

Läänemere saarteks Eesti mandri läänerannikul on Hiiu-, Saare-, Muhu- ja Vormsi saar koos nende läheduses olevate väiksemate saarte ja laidudega. Need saared on eraldatud mandrist Suure väina, Muhu väina ja Voosi kurguga.

Mandri lähedus ühelt poolt ja rahvusvaheliste kauba- ning mereteede ligidus teiselt poolt on võimaldanud kasutada ülalnimetatud saarterühma platsdarmina merelt mandrile pääsemiseks ja vastupidi. Saarte asend on võimaldanud käsitleda nende valitsejat ühtlasi Liivi (Riia) lahe ja Soome lahe strateegilise kontrollijana. Geograafiliselt katavad saared sissepääsu Riia lahte, võimaldades siseneda sinna meritsi vaid Muhu ja Irbeni väina läbimisel.

Nii on Läänemere saari peetud sõjalises mõttes üldjuhul tähtsaks strateegiliseks teguriks soodsa asendi ning sellest tulenevalt võimsa kaitsesüsteemi ja laevastikubaaside rajamise võimaluste poolest nii sisetungiks kui ka kaitsetegevuseks.¹

Vähem tähelepanu on pööratud asjaolule, et veelud saartegrupi ja mandri läheduses ei ole mereoperatsioonideks eriti sobivad. Madal veetase ühes madalikega Suures väinas ja Saaremaad ning Hiiumaad eraldavas Soela väinas ei võimalda sealt suurematel aluseklassidel läbi

¹ N. Reek. Saaremaa kaitsmine ja vallutamine a. 1917. Tallinn, 1937. Lk 5–8. [Edaspidi Reek 1937]

pääseda. Seetõttu puuduvad ka saartel laevastikubaaside eelduseks olevad süvasadamad. Nimetatud geograafilisi olusid ära kasutades rajas Venemaa enne Esimest maailmasõda ja selle kestel saartele rannakaitsepatareisisid, mis koos miiniväljadega võimaldasid kaitsta Liivi ja Soome lahte kindlustatud eelpositsioonina Kroonlinna sõjasadamast ja Soome lahe idapoolseimas sopis paiknevast pealinnast (vt joonis 1).

Saarte suure strateegilise tähtsuse põhjenduseks on enamasti toodud ajaloolisi näiteid, alustades viikingiretkedega ja lõpetades 19. sajandi alguse Rootsi-Briti ja Venemaa vahelise sõja ning Krimmi sõjaga, mil Briti laevastik heitis ankru neis vetes, ning eriti Saksa dessantoperatsiooniga Saaremaal 1917. a. Just Esimese maailmasõja sündmused nimetatud piirkonnas põhjustasid selle, et ka sõjajärgsetel aastatel toonitasid mitmed strateegid ja teoreetikud kõnesoleva saarterühma geopoliitilist ja strateegilist tähtsust.²

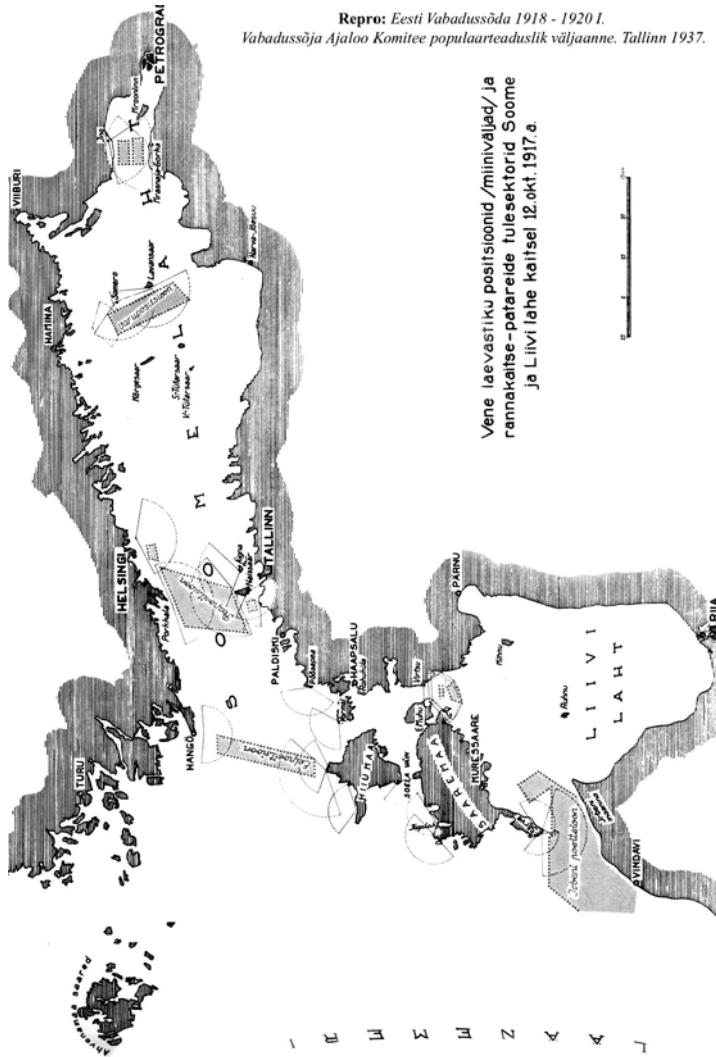
“Põhja-Gibraltar”

Esimese maailmasõja ajal oli Läänemeri kõrvalise tähtsusega sõjatandriks. Suuremat osa Läänemerest valitses Saksa laevastik, mille põhiülesandeks oli kindlustada oma riigile vajalikud maagisaadetised Rootsist ja välistada liitlastepoolne toetus Venemaale siinsete mereteede kaudu. Vene Läänemere laevastik oli passiivne ning paiknes peamiselt Soome lahe kaitsele.³

Eesti ja eriti saarte kujutamisele rahvusvaheliste huvide ristumispunktina võis kaasa aidata Esimese maailmasõja aegne Saksamaa propaganda, mis näitas Briti huvisid Baltimaades elutähtsate ja väga tugevatena.

² Vt nt **Reek** 1937; Ka Ahvenamaa saared remilitariseerimisele. Strateegiline olukord Balti merel. Päevaleht 20. aprill 1936.

³ **W. Melzer**. Kampf um die Baltischen Inseln 1917–1941–1944. Eine Studie zur triphibischen Kampfführung Mit 21 Kartenskizzen. Die Wehrmacht im Kampf. Band 24. Neckargemünd, 1960. Lk 10. [Edaspidi **Melzer** 1960]

Joonis 1. Soome ja Liivi lahe kaitseorganisatsioon enne Saksa dessantoperatsiooni 12.10.1917.

Nii käsitleti 1916. ja 1917. a mitmetes Saksa väljaannetes Eesti saari “Balti mere Gibraltarina”. Nende vallutamise vajadust põhjendati seal inglaste maaostudega, aga ka maa rentimisega Tallinna sadamas, Ahvenamaal ja Saaremaal, mille eesmärgiks pidi olema sellise Sõrve merekindluse ehitamine, mis valitsenuks Riia lahe suudme üle. Aktsiooni Inglismaa vastasusele viidates ristas ka Saksa ülemjuhatus saarte vallutamise operatsiooni märksõnaga “Albion”.⁴ Saksa vastavasisulisel propaganda mõju oli eriti tugev neutraalsete Skandinaavia riikide pressis.

Kuna enamik Eesti tollastest välisesindajaist-diplomaatidest paiknes Kopenhaagenis, siis võis vastava propaganda mõju täheldada ka vähemalt osades Eesti välisdelegatsiooni seisukohtades, s.t kujunes arvamus, et kõigi sõdivate poolte huvid Eestis ja kogu Baltikumis on elutähtsad.⁵

Tegelik Eesti saarte vallutamise vajadus 1917. a sügisel tulenes üldisemast strateegilise seisukorra muutusest idarindel. 1917. a septembris forsseerisid sakslased Väina jõe ja vallutasid Riia ning surusid Vene rinde parema tiiva Koiva jõeni. Liivi lahte valitsedes oli venelaste maarinde parem tiib kaitstud merelt, samas kui sakslaste vasak tiib oli sealtpoolt ohustatud.

Selleks et väljuda kujunenud strateegilisest seisust, otsustas Saksa ülemjuhatus septembris 1917 saada Liivi lahe üle valitsejaks, et kaitsta oma vägede vasakut tiiba mandril. Selleks otsustati maa- ja merejõudude koostöös vallutada Saare- ja Muhumaa ning sulgeda Suur väin vastase merejõududele.⁶ Saksa vägede edukas maabumisoperatsioon Saaremaal Tagalahes leidis aset 12. oktoobril 1917, mille tulemusel vallutati järgnevalt Saare-, Muhu- ja Hiiumaa. Operatsiooni edukusele aitas suuresti kaasa revolutsioonisündmustest tulenenud üldine Vene vägede demoraliseerumine.⁷ Tagantjärele on saarte hõivamise operatsiooni vajadust 1917. a sügisel üldse kaheldavaks hinnatud (Vene vägede suureneva passiivsuse ja demoraliseerumise tõttu). Vastavat initsiatiivi on peetud rohkem Saksa merejõudude ülemjuhataste poolseks, kes pidas silmas

⁴ **E. Laaman.** Baltimere Gibraltar. — Sõdur nr 14/15/16 1930. Lk 401–405; **E. Laaman.** Eesti iseseisvuse sünn. Tallinn 1990–1997. Lk 154; **Fhrh. A. von Taube.** Das Auswärtige Amt und die estnische Frage 1917/1918 / Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Bd. 17. Jrg. 1969. H. 4. Lk 542.

⁵ “Balti Gibraltar” ja “põhja Dardanellid”. — Uus Päevaleht 05. (18.) jaanuar 1918.

⁶ **Reek** 1937. Lk 8–9.

⁷ *Ibidem.* Lk 152–153.

vajadust saavutada Riia ja Soome lahtede valitsemine, et igati välistada vastase koostöövõimalusi Rootsi ja Suurbritanniaga.⁸

Suurbritannia merebaasi küsimus

1918. a lõpul rääkis Ants Piip, Eesti esindaja Londonis, nii kohtumistel riigiametnike kui ka ajakirjanikega Eesti julgeolekuprobleemist ja Läänemere vabaduse küsimusest. Loomulikult oldi Suurbritannias vabast juurdepääsust Läänemerele huvitatud ja nii oli hea sellega Eesti küsimust siduda. Juba 1918. a lõpul ja 1919. a alguskuudel sondeeris Eesti delegatsioon Londonis pinda Briti “naval baase” ehitamise võimaluste üle Eesti vetesse. A. Piibu märkuse kohaselt olnuks Briti laevastiku Läänemeres viibimine suureks toetuseks Eesti “neutralismusele” ja julgeolekule.⁹ Ülehinnates mitmepoolseid huve Balti regioonis, nähti mitmetes 1918. a üllitatud Eesti riiklikes dokumentides ühe julgeolekupoliitilise tulevikuvõimalusena Eesti neutraliseerimist iseseisva erapooletu riigina rahvusvahelise kaitse all.

E. Laamani arvates tulid ettepanekud Inglismaa ainelise huvi kohta Eestis J. Tõnissonilt, keda oli mõjutanud Saksa sõjapropaganda, milles kujutati nn “Balti Gibraltarit” kontrollimist Inglise sõjajaeesmärgina. 1919. a kevadel, kui J. Tõnisson oli välisministri kohusetäitjaks, ilmus välisministeeriumi väljaantavas ajakirjas *Estonian Review* Anton Jürgensteini artikkel. Seal kirjutati, et Inglismaa võiks saada endale Läänemerele samasugused baasid, nagu tal olid Gibraltar ja Adenis. Selle kirjutise kaudu olevat jõudnud teave Eesti rannal olevast Inglise merebaasist ka välisajakirjandusse.¹⁰ Kuigi seda üritati järgnevalt ümber lükata, olid jutud Inglise okupatsioonist Saaremaal mõnda aega E. Laamani sõnul

⁸ Melzer 1960. Lk 120–122.

⁹ Eesti välissaatkonna Londonis koosoleku protokollri ära kiri. 31.12.1918. ERA. (Eesti Riigiarhiiv) 1621 — 1 — 127. L. 2; Välissaatkonna protokoll nr 24, 21.02.1919. ERA. 1619 — 1 — 3. Lk 57.

¹⁰ E. Laaman. Eesti iseseisvuse sünd. Tallinn 1995. L 436; A. J. The British Orientation as a natural Basis for Estonian Foreign Politics. *The Estonian Review*. № 4. August 23rd. 1919.

“kõigile piiririikide vaenlastele heaks hüppelauaks”.¹¹ Viimaste all peeti silmas muidugi eelkõige Vene- ja Saksamaa erinevaid ringkondi.

Vastavasisulisi konfidentsiaalseid järelepärimisi tegid Balti riikide esindajad Londonis hiljemgi. Teadaolevalt esitas Läti välisminister ühel 1923. a juulis toimunud jutuajamisel Briti Riia saadikule küsimuse, kas Suurbritannia soovib merebaasi Läänemerel.¹² Suurbritannia ametlikud esindajad jäid igasuguste tegeliku sõjalise toetuse palvete korral väga tagasihoidlikuks, et mitte õhutada ülemääraseid lootusi sellise abi suhtes.¹³ Juba 1921. a juulis, pärast Briti eskaadri lahkumist Läänemerelt informeeriti Läti valitsust, et Suurbritannia ei saa lubada toetust Nõukogude Venemaa rünnaku korral.¹⁴ Balti riikides loodeti Lääne abile, teadmata, et näiteks 1923. a novembris otsustas Briti valitsus, et ei ole kohustatud seisma vastu Balti riikide taasühendamisele Venemaaga.¹⁵

Nõukogude laevastiku 1922. a sügisesed manöövrid Läänemerel mõjusid piiririikides ja Lääneski üllatavalt (pärast Kroonlinna mässu 1921. a hinnati punalipulist laevastikku mõnel pool sisuliselt olematuks) ja murettekitavalt. Kui 1922. a sügismanöövrite käigus ilmus Läänemerele üks, siis 1923. a täheldati juba kahte 26 000 tonnist nõukogude *dreadnought*'i. Neile lisandusid kergemad aluseklassid (näiteks hinnati *Lennuki* ja *Vambola* klassi kuuluvate miiniristlejate arvu umbes kümnele), allveelaevad ja vesilennukid.¹⁶ Eesti Kindralstaabi Valitsuse ülema kolonel J. Tõrvandi hinnangul üritanuks venelased võimaliku invasiooni korral Eesti sadamaid ja saarestikke vallutada lähtebaaside loomisel edasisteks operatsioonideks. Kuigi pikk merepiir muutis selle

¹¹ **E. Laaman.** Jaan Poska. Eesti riigitegelase elukäik. Tartu, 1998. Lk 174.

¹² British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Part II. Series F. Europe, 1919–1939. Volume 60. Scandinavia and Baltic States, January 1923 — December 1926. London, 1996. Lk 34.

¹³ **A. Kasekamp.** Ennast sidumata: Briti poliitika Eesti suhtes 1921–1925. — Kas nad lahkusid Moskva rongiga? 1. detsember 1924. Artikleid ja dokumente. Koost J. Ant. Tallinn 1996. Lk 93.

¹⁴ **M.-L. Hinkkanen-Lievonon.** British Trade and Enterprise in the Baltic States, 1919–1925. Helsinki, 1984. Lk 92.

¹⁵ **E. Anderson.** The Baltic Entente: Phantom or Reality? — The Baltic States in Peace and War 1917–1945. Edited by V. Stanley Vardys and Romuald J. Misiunas. Pennsylvania and London 1978. Lk 127.

¹⁶ Laaman Riigivanemale, Välisministrile, Väliskomisjoni esimehele, Sõjaministrile, Saadikule Moskvast 23. 11. 1922. ERA. 957 — 12 — 22. L. 44; *Vaba Maa* 6.12.1923.

kaitsmise väikeriigile raskeks, loodeti sõja korral J. Tõrvandi sõnul mõnesugust abi ka kaugematelt riikidelt.¹⁷

Ka pärast 1. detsembri 1924. a mässu ärajäänud Suurbritannia laevastiku külaskäiku võis Eesti poliitikutel ja diplomaatidel olla üsna vähe põhjust loota reaalsele Briti abile.¹⁸ Mõnel määral kaaluti vastavaid võimalusi Suurbritannias ametlikul tasandil ka veel hiljem.

Läänemere ja Arktika operatsioone Venemaa vastu kajastati veel 1932. a Briti Admiraliteedi hinnangus, mille juures märgiti võimaluse korral kindla lähtebaasi rajamist Soomes või Eestis. Tegemist oli siiski pigem teoreetiliste võimaluste vaagimisega.¹⁹

Võttes arvesse Briti eluliste huvide hierarhiat ning reaalseid võimalusi sekkuda Skandinaavias ja Baltikumis, oli loomulik teha järeleandmisi muid prioriteetsemaid alasid silmas pidades. Ehk nagu ka Briti välisminister lord Halifax väljendas seda kõneluses marssal Mannerheimile 1938. a: “Briti impeerium on küll huvitatud Balti probleemidest, kuid... on veel palju teisigi”.²⁰ Eelmise sõja kogemusi arvestades olid võimalused Läänemerel sõjategevust arendada küsitavad.

Propagandasõda jätkub

“Balti Gibraltar” legendi sündimisel oli see sihitud Inglismaa toonase liitlase Venemaa vastu, kuid varsti pärast tema eemaletõrjumist Läänemere kallastelt kasutasid seda müüti juba erinevad Vene valitsused. Nii kinnitab Lõuna-Venemaa valgete vägede ülemjuhataja kindral A. I. Denikin oma mälestustes visasid läbirääkimisi Briti ja Eesti valitsuste vahel Saare- ja Hiiumaa pikaajaliseks rentimise üle.²¹ Välist tõuget legendi taasloomiseks Vene valgete propagandaaparaadile võis pakkuda ka tegelik

¹⁷ *Vaba Maa* 1.11.1923.

¹⁸ Selle kohta vt **H. Arumäe**. Võitlus Balti liidu loomise ümber 1919–1925. Tallinn 1983. Lk 148–152; **E. Medijainen**. 1. detsember ja dipolmaatia — Kas nad lahkusid Moskva rongiga. 1. detsember 1924. Artikleid ja dokumente. Koost J. Ant. Tallinn 1996. Lk 55–87.

¹⁹ **P. Salmon**. British Security Interests in Scandinavia and the Baltic 1918–39. — The Baltic in International Relations between the Two World Wars. Stockholm, 1988. Lk 125.

²⁰ **G. Mannerheim**. Mälestused. Stockholm, 1952. Lk 38.

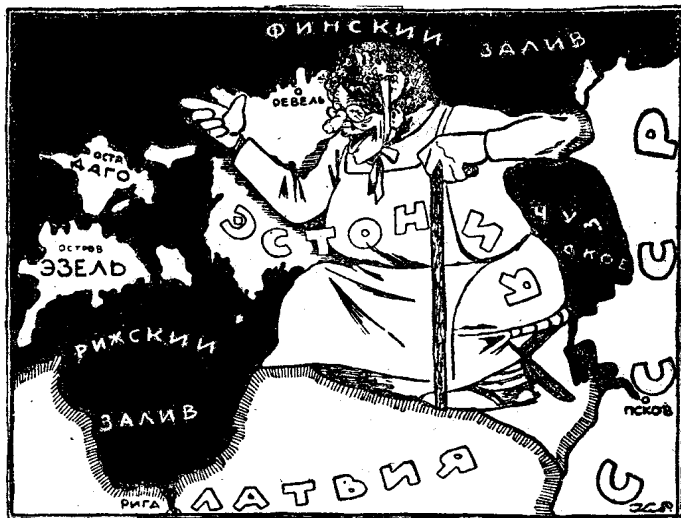
²¹ **E. Laaman**. Baltimore Gibraltar. — Sõdur nr 14/15/16 1930. Lk 402.

merebaasi otsimine Briti sõjalaevastikule, mis Vabadussõja ajal Soome lahte kontrollis. Tookordseks ajutiseks tugipunktiks valiti siiski Viiburi-tagustes skäärides asuv Björko sadam, mis pakkus paremaid võimalusi Kroonlinna valvamiseks.²²

Järgnevalt kasutas sama müüti Eesti-vastases propagandas juba Nõukogude Venemaa. Oma haripunkti saavutasid need propagandarünnakud nõukogude ajakirjanduses 1925. aastal, kui maaliti üsna selgeid pilte Saaremaal Kihelkonna lahes kerkivaist Briti kindlustustest²³ (vt joonis 2).

На балтийском базаре

Рис. К. Елисева.

Эстонская торговна—англичанину: «Вот островки, есть островки, свежие недавно полученные! Пожалуйте! Будете довольны, господин!»

Joonis 2. Krasnaja Gazeta, 24. juuli 1925

“Balti turul” — Eesti turueit inglasele: Palun, siin on saarekesed, värsked, äsja saadud! Palun! Te ei kahetse härra!

²² *Ibidem*. Lk 402.

²³ *Ibidem*. Lk 401.

Vene valgete propaganda pidi näitama, et Eesti pole mitte iseseisev riik, vaid Briti agent Peterburi värvate ees. Nõukogude taktika näis rõhutavat ühelt poolt imperialistlikke sepitsusi ja püüdis teiselt poolt ähvardada ning mõjutada toonaseid piiririike. Osutati sellele, et piiririigid on olemas vaid tänu idanaabri heatahtlikkusele, mistõttu neil tuleb võõrduda suhtlemisest Euroopa suurriikidega ja areneda Nõukogude Liidule soovitavas suunas.

Maailmasõjast saadik muutus merebaaside küsimus omalaadseks kummituseks, mida Nõukogude Liit Teise maailmasõja eel aeg-ajalt jälle üles tõstis ja mis kuulujuttude teel levides erinevaid fantastilisi vorme omandas. Eesmärgiks võis seejuures olla nii paanika tekitamine kui ka lihtsalt tähelepanu hajutamine või kõrvalejuhtimine teistelt küsimustelt.²⁴

Teise maailmasõja kogemusi

Seisund, mille Venemaa kaotas Lääne-Eesti saartel, võideti tagasi 1939. a septembris-oktoobris vastastikuse abistamise lepinguga Eesti ja Nõukogude Liidu vahel. Lepingu kohaselt lubati saartel rajada laevastiku tugipunkte, lennuvälju ja rannakaitsepatareisid. Teises maailmasõjas kasutas Nõukogude Liit neid saari väiksemate sõjalaevade tugipunktina ja Liivi lahe sissepääsude tõkestamiseks. Õhusõja tugipunkte, s.t lennuväljade olukorda saartel sel ajal on hinnatud üsna tagasihoidlikuks ja neid on peetud vaid hädaolukorras kasutatavaks.²⁵ Samas on tuntud 8. augustil 1941 Saaremaalt startinud esimene Nõukogude Liidu pommituslennukite

²⁴ Nt British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Part II. Series F. Europe, 1919–1939. Volume 66. Scandinavia and Baltic States, January 1938 — December 1938. London 1996. P 108: “There were many rumours about the Estonian islands: The Germans said that Estonia had sold some to the Soviet Union; the Russians said some had been sold to Germany; it was even reported that some had been sold to Great Britain. All these reports were nonsense.” Vastavasisuliste kuulujuttude liikumisest rahva hulgas on juttu ka Eesti võimude poolt 1939. a kevadel koostatud piirkondlike rahva meeolude ja avaliku arvamuse hinnangu raportites seoses rahvusvahelise olukorraga. Vt ERA. 4408 — 1 — 75. Lk 28–55.

²⁵ Melzer 1960. Lk 122–123.

rünnak Berliinile.²⁶ Kui faktid peavad paika, võib nendegi rünnakute tagajärjel saadud kasu hinnata eelkõige propagandistlikus plaanis.

Saarte kiiret vallutamist Teise maailmasõja ajal on hinnatud pigem poliitilistest eesmärkidest kui tegelikest strateegilistest vajadustest lähtuvaks. Nii puudus Saksa sõjajõududel 1941. a sügisel tegelik vajadus saarte kiireks vallutamiseks. Saksa rinde idatiivale ei kujutanud nad reaalselt ohtu, samuti puudus vajadus saavutada siin kiirelt tugipunkte edasiseks sõjategevuseks. Selle asemel sidus saarte vallutamise operatsioon jõudusid, mida saanuks kasutada edasiliikumiseks Leningradi suunal.²⁷ Sama mõtteuks on peetud saarte kaitsmist iga hinna eest Saksa ülemjuhatause käsul 1944. a sügisel, samas kui vastane opereeris juba Ida-Preisimaal. Saarte vallutusoperatsioonid Teises maailmasõjas olid küll edukad, kuid selleks toodud ohvreid on hinnatud küsitavaks saavutatuga võrreldes.²⁸

* * * *

Kuigi varasemal ajal on Lääne-Eesti saarte sõjalist tähtsust üle hinnatud või tehtud seda propagandistlikel eesmärkidel teadlikult, ei saa siiski väita, et olukorra pingestumise korral Läänemere piirkonnas oleks nende seisund ka tulevikus täiesti tähtsusetu. Küsimusele, kes kontrollib Eesti saari ja Ahvenamaa saarestikku, on omistatud ka mõnes hilisema aja riigikaitsealises uurimuses märkimisväärset tähtsust.²⁹

Eesti saari sõjaväelise tugipunktina on viimastel aastatel põgusalt käsitletud ka siseriiklikus ajakirjanduses (vt joonis 3). Paraku pole teada, kas siin on mõjutajaks olnud mõni ametlik dokument või nägemus või on tegemist lihtsalt mõne isiku visiooniga, mille sünnile on kaasa aidanud mingid muud mitteriigikaitsealised tegurid.³⁰

²⁶ Vt nt Eesti rahvas Nõukogude Liidu Suures Isamaasõjas 1941–1945. Kd. 1. Tallinn 1971. Lk 191.

²⁷ **Melzer** 1960. Lk 123–124.

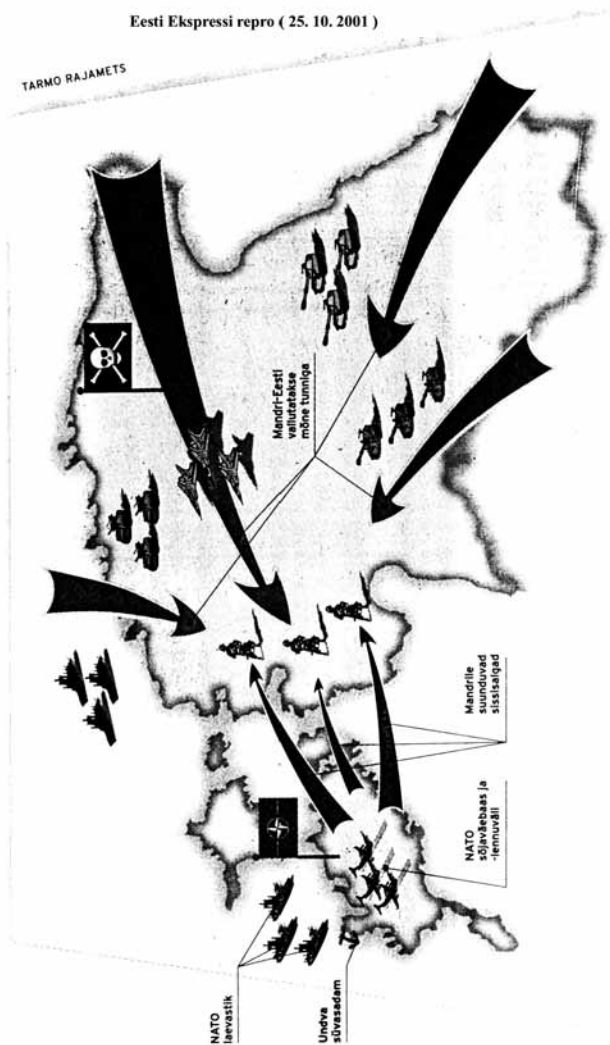
²⁸ *Ibidem*. Lk 124–127.

²⁹ **E. Nordberg**. The Baltic Republics. A Strategic Survey. Finnish Defence Studies 6. Helsinki 1994. Lk 31–32.

³⁰ Eesti Ekspress 25. oktoober 2001.

President Arnold Rüütli sõjaline doktriin

Pärast Mandri-Eesti vallutamist jätkub vabadusvõitlus saartel, mis võtavad vastu NATO sõjalennukeid ja -laevu ning koordineerivad sissisõda okupeeritud Eestis.

Joonis 3. Eesti Ekspress 25.10.2001: Pärast Mandri-Eesti vallutamist jätkub vabadusvõitlus saartel, mis võtavad vastu NATO sõjalennukeid ja -laevu ning koordineerivad sissisõda okupeeritud Eestis.

Kokkuvõtteks

Eelnevaid ajaloolisi kogemusi arvesse võttes on Lääne-Eesti saarte strateegilist tähtsust 20. sajandil erinevatel põhjustel paljuski üle tähtsustatud. Osaliselt on see tulenenud sajandialguse konfliktide kategooriates mõtlemisest. Siiski võiks Eesti saarte käsitlust strateegilise tugipunktina pidada heaks näiteks informatsiooni- või propagandasõjast kui sõjapidamise vormist, mille teadlik kasutamine on võimaldanud luua kujutelmi, mille eluiga nende erinevates vormides on osutunud palju püsivamaks, kui seda esialgu kavatsetud.

Andres Seene (M.A.),
KVÜÕA muuseumi juhataja